

ВАЛЕРІЙ ГРИЦЮК

кандидат історичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник,
науково-дослідний центр воєнної історії,
Національний університет оборони України ім. І.Черняховського
(Київ, Україна), skifwo@email.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9877-1900>

ОЛЕКСАНДР ЛИСЕНКО

доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), ukr2ww@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4003-6433>

РОСТИСЛАВ ПИЛЯВЕЦЬ

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії війн і воєнного мистецтва,
Національний університет оборони України ім. І.Черняховського
(Київ, Україна), rost0404kyiv@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2641-053X>

ОСІННІЙ ВІДГОМІН КАРПАТ 1944 р.: ВОЄННО-ПОЛІТИЧНІ ПОДІЇ В УКРАЇНІ ТА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ

Анотація. Пропонується нова версія німецько-радянського збройного протистояння на західноукраїнських землях та віддзеркалення тогочасних подій у радянській і сучасній політиці пам'яті. **Метою дослідження** є поглиблений аналіз джерел та літератури з окресленої тематики, критика застарілих концепцій воєнних дій осені 1944 р. на території України й формування нового погляду на них; окреслення науково-коректного термінологічного апарату у цій тематичній ніші; з'ясування особливостей підходів керівництва УРСР і сучасного вітчизняного політичному до меморіалізації тих подій. **Методологічну основу** становить міждисциплінарний інструментарій аналізу складних суспільно-політичних та воєнних явищ, поєднання методик «memory studies», компаративних прийомів, методів воєнних, політологічних, історичних досліджень. **Наукову новизну** забезпечують презентація оновленої версії завершальних боїв Червоної армії та вермахту на території Західної України, а також перша у вітчизняній історіографії спроба зіставлення комеморативних практик радянської доби й сучасної України. **Висновки**, що базуються на архівних та історіографічних джерелах, узагальнюють дослідження багатовимірної проблеми. Установлено, що у сучасному філологічному дискурсі поняття «визволення», «звільнення» та «вигнання» семантично споріднені та можуть уживатися у смисловому контексті «вигнання німецьких військ та їхніх союзників з України». Доведено, що оволодіння радянськими військами карпатськими хребтами й Закарпаттям у вересні – жовтні 1944 р. здійснено внаслідок кількох операцій груп фронтів – 1, 2, і 4-го Українських. Подолання Східних Карпат відкрило перед Червоною армією перспективу вигнання німецьких військ із Чехословаччини та виходу на підступи до Німеччини. З'ясовано, що радянська офіційна історична політика надавала перевагу глорифікаційним церемоніям – військовим парадом, урочистим зборам, святковим салютам. Натомість у сучасній Україні відбувається утвердження нових мнемонічних практик, пов'язаних з ушануванням жертв війни, просвітницькі заходи та акції, позбавлені надмірної ідеологізації.

Ключові слова: Друга світова війна, вермахт, Червона армія, «визволення», «звільнення», «вигнання» гітлерівських військ з України, політика пам'яті.

«Визволення», «звільнення» чи «вигнання»?

У сучасній вітчизняній літературі, зокрема й історичній, наступальні операції та бойові дії Червоної армії в 1943–1944 рр. на території України та їх результати називаються по-різному: «визволенням», «звільненням», «вигнанням» ворога. Послугування тим чи іншим терміном, на перший погляд, видається непринциповим. Урешті-решт, означені слова вважаються синонімами. Проте це не суто термінологічне чи лінгвістичне питання. І слід визнати, що воно має не стільки наукове, як суспільно-політичне значення, часто стаючи об'єктом певних маніпуляцій та дискусій.

Традиційним, найбільш уживаним за часів СРСР стосовно наступальних дій Червоної армії на радянських теренах та в окупованих нацистами державах Європи було означення «визволення»: «визволення України», «визволення Білорусії» та ін. У 2009 р. в нашій країні воно було закріплене законодавчо. Так, в указі президента України №836/2009 від 20 жовтня того року зазначалося: «Установити в Україні День визволення України від фашистських загарбників, який відзначати щорічно 28 жовтня»¹. Поняття «визволення» зустрічається й у більшості текстів, що стосуються названого періоду війни, коли об'єднання та з'єднання Червоної армії з боями просувалися на захід, відвойовуючи територію та населені пункти (в тому числі й України).

Водночас низка громадських організацій і державних установ наполягають на некоректності або й неприйнятності вживання поняття «визволення» щодо воєнних дій Червоної армії проти німецьких військ на території України в 1943–1944 рр. Так, 2014 р. Український інститут національної пам'яті запропонував використовувати термін «вигнання нацистських окупантів з України» замість словосполучення «визволення України від фашистських загарбників», адже «після 28 жовтня 1944 р. Україна не стала вільною державою, тож термін “визволення” є історично некоректним»². На думку керівництва УІНП і багатьох істориків, «визволення» передбачає волю, свободу, натомість у 1944 р. з вигнанням нацистських окупантів Україна опинилася під іншим пануванням, результатом чого стали масові репресії та депортації. Зазначається, що використання поняття «визволення» – це пролонгація радянських пропагандистських кліше, якими досі послуговується Росія у війні проти України³. Слід зазначити, що останнім часом, особливо після 2014 р., поняття «вигнання» (у словосполученнях «вигнання ворога», «вигнання загарбників», «вигнання нацистів» тощо) як у науковому дискурсі, так і в медіа значно потіснило термін «визволення». Так, саме «вигнання нацистів з України» використано в окремих документах, зокрема в указі президента України №99/2019 р. від 3 квітня 2019 р. «Про відзначення у 2019 р.

¹ Див.: [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/836/2009>

² Див.: 28 жовтня – День вигнання нацистських окупантів, а не визволення України – Український інститут національної пам'яті [Електронний ресурс]: <http://www.memory.gov.ua/news/28-zhovtnya-den-vignannya-natsistskikh-okupantiv-ne-vizvolennya-ukraini-ukrainskii-institut-nat>

³ Там само.

Дня пам'яті та примирення, Дня перемоги над нацизмом у Другій світовій війні та 75-ї річниці вигнання нацистів з України»⁴. Водночас у текстах статей, нарисів, монографій, в історичній літературі доволі часто трапляється й термін «звільнення», який використовується переважно в контексті відвоювання власної території, раніше окупованої ворогом.

Автори усвідомлюють складність і неоднозначність проблеми, про яку йдеться. Водночас, на наш погляд, вона потребує пояснення. Задля цього звернімося до авторитетних джерел – 11-томного академічного тлумачного словника української мови видання 1970–1980 рр.⁵ та сучасного у 20-ти томах, який почав виходити в 2010 р.⁶ (на цей час світ побачили дев'ять томів, т.9 завершується літерою «Н»⁷). Словник доступний і в електронному вигляді⁸.

Згідно з тлумаченням, дієслово «визволяти» має такі значення: «1. Звільняти кого-небудь з неволі, полону, ув'язнення і т. ін. 2. Робити вільним, надавати свободи кому-, чому-небудь, позбавляючи пригноблення, безправ'я, чийогось панування. 3. Відвойовувати захоплену ворогом територію...»⁹. У сучасному словнику дефініції цього слова подано так: «1. Робити вільним кого-, що-небудь, надавати свободу кому-, чому-небудь. 2. Допомогати позбутися чого-небудь неприємного (хвороби, болю і т. ін.). 3. Відвойовувати захоплену ворогом територію...»¹⁰. Звернімо увагу на неповну тотожність трактувань у двох словниках – колишнє перше значення слова не фігурує, а друге поставлено на першу позицію. Водночас у новому словнику з'явилось й нове друге значення. А третє («відвойовувати захоплену ворогом територію») в обох словниках однакове.

Своєю чергою, дієслово «звільняти» означає: «1. Випускати кого-небудь з-під арешту, з в'язниці і т. ін.; давати волю. 2. Силою визволяти кого-небудь з-під арешту, з в'язниці і т. ін.; здобувати в бою волю для кого-небудь. // Визволяти суспільну групу, клас, націю від гніту, від рабства. 3. Відвойовувати захоплену ворогом територію; очищати її від противника. 4. Забирати, вивільняючи з того, що стискує, зв'язує, обмежує і т. ін. в руках, заважає в чому-небудь. // Відділяти що-небудь від чогось, очищати. // Усувати що-небудь, що заважає певному розвитку...»¹¹. У сучасному словнику «звільняти» тлумачиться майже тотожно: «1. Випускати кого-небудь з-під арешту, з в'язниці і т. ін.; давати волю. 2. Силою визволяти кого-небудь з-під арешту, з в'язниці і т. ін.; здобувати в бою волю для кого-небудь. 3. Відвойовувати захоплену ворогом територію, очищати її від противника. 4. Забирати, вивільняючи з того, що стискує, зв'язує, обмежує і т. ін. в руках,

⁴ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.president.gov.ua/documents/992019-26382>

⁵ Словник української мови: В 11 т. / Гол. ред. кол. І.К.Білодід. – К., 1970–1980.

⁶ Словник української мови: У 20 т. / За ред. В.М.Русанівського. – К., 2010–2018.

⁷ Там само. – Т.9: Міщанин – Настукувати. – К., 2018. – 911 с.

⁸ Див.: [Електронний ресурс]: <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=1&page=0>

⁹ Словник української мови: В 11 т. – Т.1. – К., 1970. – С.397.

¹⁰ Див.: [Електронний ресурс]: <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=8840&page=315>

¹¹ Словник української мови: В 11 т. – Т.3. – К., 1972. – С.482.

заважає в чому-небудь. // Відділяти що-небудь від чогось, очищати. // Усувати що-небудь, що заважає певному розвитку...»¹².

Змістове наповнення слова «виганяти» в 11-томному словнику трактується так: «1. Примушувати кого-небудь іти, виходити геть, залишати якість приміщення, місце, місцевість і т. ін.; проганяти...»¹³. У 20-томному зміні у тлумаченні цього поняття зовсім несуттєві: «1. Примушувати кого-небудь залишати якість приміщення, місце, місцевість і т. ін.; проганяти...»¹⁴.

Отже, відповідно до наведених дефініцій, усі три означених терміна за своїм змістом мають спільне, тотожне значення (особливо багато спільного у синонімів «визволяти» і «звільняти») та, у нашому випадку, видаються прийнятними. Водночас простого розуміння лексичного значення слів часто не достатньо – семантику (сутність) понять, термінів, позначених назвами, слід не лише розуміти, а й відчувати. Існують нюанси, які, зазвичай, важко не помітити. І завдяки саме цим відтінкам можна чітко зрозуміти, чи доречно використання того або іншого поняття.

Послугування поняттям «визволення» стосовно відвоювання українських земель радянськими військами в 1943–1944 рр. не зовсім коректне, зважаючи на дві обставини. Перша полягає в тому, що головним його змістом є надання (здобуття, отримання) волі, свободи. На нашу думку, це поняття стосується категорії живих істот, насамперед людей, груп, спільнот, народів, а не територій чи географічних об'єктів. Визволення – це поняття, що характеризує певний процес та стан: він означає і процес надання (отримання) фізичної й політичної свободи, і набуття певного правового статусу, отримання певних прав та свобод, яких до цього люди були позбавлені. Визволені – ті, хто до цього перебували в неволі, були позбавлені певних прав, свобод, і тепер отримали ці колись відібрані в них права та свободи. По-друге, слід погодитися з тим, що з вигнанням радянськими військами нацистських окупантів із території нашої країни народи України реальної свободи так і не отримали, не здобули. На зміну одному тоталітарному режиму (нацистському, гітлерівському) прийшов, а насправді повернувся, інший (радянський, сталінський). Отже, у нашому випадку, поняття «визволення» стосовно українського народу не є прийнятним.

Поняття «звільнення» може використовуватися обмежено, і лише у значенні «відвоювання захопленої ворогом території; очищення її від противника». Цілком коректно говорити про те, що радянські війська в результаті боїв звільнили від ворога певний населений пункт або певну територію.

Поняття «вигнання», на нашу думку, слід використовувати лише у зв'язці, як словосполучення, а саме «вигнання ворога», «вигнання окупаційних військ», «вигнання нацистів» тощо. Воно не може розглядатися як універсальне, проте найбільш доречно для характеристики результатів бойових

¹² Див.: [Електронний ресурс]: <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=34912&page=1110>

¹³ Словник української мови: В 11 т. – Т.1. – С.371.

¹⁴ Див.: [Електронний ресурс]: <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=8281&page=302>

дій, коли війська Червоної армії внаслідок наступальних операцій завдавали поразок ворожим силам, просувалися на захід і змушували їх відступати, залишати раніше окуповані землі, витісняючи противника за межі нашої країни.

Східно-Карпатська (Ужгородсько-Дебреценська) стратегічна наступальна операція

Значний масив воєнно-історичної літератури висвітлює підготовку та хід проведених у Східних Карпатах восени 1944 р. операцій Червоної армії. Однак тогочасна обстановка була настільки складною та мінливою, а наступ у гірських умовах – складним і затяжним, що розмаїття поглядів на класифікацію й періодизацію бойових дій радянських військ на цих напрямках існувало навіть в історіографії часів СРСР, яка загалом вирізнялася чіткою структуризацією та єдиними підходами. Висвітливо тільки деякі з них, здійснивши попереднє застереження – усі назви операцій виникли вже по війні.

Так, А.Гречко вважав, що Східно-Карпатську наступальну операцію здійснював 4-й Український фронт, а війська 1-го та 2-го Українських фронтів лише взаємодіяли з ним¹⁵. На час написання праці міністр оборони СРСР маршал А.Гречко основну роль в тих подіях відводив 1-й гвардійській армії, якою йому довелося командувати в роки війни. Початком операції (9 вересня 1944 р.) автор уважав армійську операцію 1-ї гвардійської армії на дуклінському напрямку. Основну увагу подіям, пов'язаним з опануванням Дуклінським перевалом, приділив Л.Свобода, який на той час командував 1-м Чехословацьким армійським корпусом¹⁶. Операції 38-ї армії надається пріоритет у мемуарах К.Москаленка¹⁷.

Автори синтетичної праці, присвяченої операціям радянських збройних сил у «Великій Вітчизняній війні», вважають, що Карпатсько-Ужгородську наступальну операцію здійснили війська 38-ї армії 1-го Українського фронту та 4-го Українського фронту в повному складі. Вона розпочалася 28 вересня, завершилася 28 жовтня та стала логічним продовженням попередніх операцій цих військ. Основну роль відіграв 17-й гвардійський окремий стрілецький корпус. Успіху Карпатсько-Ужгородської стратегічної наступальної операції сприяли дії 2-го Українського фронту в *Дебреценській операції* (2–27 жовтня 1944 р.). Натомість дії 1-ї гвардійської армії були не такими вдалими, адже численні спроби зломити опір ворога провалилися. У зв'язку з цим командувач 4-го Українського фронту генерал-полковник І.Петров наказав їй припинити загальний наступ і вести його тільки на окремих напрямках невеликими розвідувальними групами¹⁸.

¹⁵ Гречко А.А. Через Карпати. – Москва, 1972. – С.6; За освобождение Чехословакии / А.Н.Грылев, В.П.Морозов, Д.Ф.Рыжаков, В.В.Гуркин. – Москва, 1965.

¹⁶ Свобода Л. От Бузулука до Праги: Воспоминания / Пер. с чешск. С.И.Грачёва, Ф.П.Петрова. – 3-е изд. – Москва, 1984.

¹⁷ Москаленко К.С. На юго-западном направлении. – Москва, 1972.

¹⁸ Операции Советских Вооружённых Сил в Великой Отечественной войне, 1941–1945: В 4 т. / Под. ред. С.П.Платонова. – Т.3. – Москва, 1958. – С.592–594.

У 1980–1990-х рр. у радянській воєнно-історичній науці розгорнулася чергова дискусія щодо «систематизації операцій Великої Вітчизняної війни»¹⁹. Результатом її стала уніфікована система поглядів, згідно з якою *Східно-Карпатська стратегічна наступальна операція* проводилася 8 вересня – 28 жовтня 1944 р. з метою розгрому німецьких та угорських військ у Східних Карпатах і надання допомоги Словацькому національному повстанню. Вона складалася з *Карпатсько-Дуклянської* фронтової наступальної операції (8 вересня – 28 жовтня 1944 р.), в якій було задіяно війська 1-го Українського фронту (38-ма армія, 1-й Чехословацький армійський корпус, 1-й гвардійський кавалерійський, 4-й гвардійський танковий, 25-й і 31-й танкові корпуси та частина сил 2-ї повітряної армії) й *Карпатсько-Ужгородської* фронтової наступальної операції (18 вересня – 28 жовтня 1944 р.), в якій узяли участь війська 4-го Українського фронту в повному складі²⁰.

У сучасній українській історіографії склався такий підхід. Війська 4-го Українського та 38-ма армія 1-го Українського фронтів після підготовчих заходів відновили активні наступальні дії 9 й 8 вересня 1944 р. відповідно. Ці дії прийнято називати *Східно-Карпатською стратегічною наступальною операцією* (8 вересня – 28 жовтня 1944 р.), складовою якої були *Карпатсько-Дуклянська* (8 вересня – 28 жовтня 1944 р.) та *Карпатсько-Ужгородська* (6–28 жовтня 1944 р.) фронтові наступальні операції, у результаті котрих радянські війська здолали Головний Карпатський хребет та звільнили українське Закарпаття²¹.

На нашу думку, така постановка питання не відповідає дійсному перебігу подій і слугує міфологізованим «історичним стандартам» Другої світової війни. Звільнення Закарпаття безпосередньо пов'язане з діями 2-го Українського фронту на дебреценському напрямку та 4-го Українського – на ужгородському, які здійснювалися за єдиним планом ставки ВГК у рамках стратегічного наступу радянських військ на південно-західному напрямку (*Ужгородсько-Дебреценській операції*), який розпочався у жовтні 1944 р.²² Слід підкреслити, що у зв'язку зі складною обстановкою ставка постійно змінювала та уточнювала завдання фронтів.

Воєнно-політична обстановка, що склалася на початок осені 1944 р., визначалася тим, що Німеччина, втративши майже всіх своїх союзників в Європі, опинилася фактично в повній міжнародній ізоляції. Блок держав навколо III Райху перебував на межі розпаду.

¹⁹ Итоги дискуссии о стратегических операциях Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. // Военно-исторический журнал. – 1987. – №10. – С.8–24.

²⁰ Гуркин В.В. Стратегические и фронтовые операции Красной армии // Там же. – 1998. – №2. – С.12–25.

²¹ Безсмертя: Книга Пам'яті України 1941–1945 / Ред. кол.: гол. І.О.Герасимов, заст. гол. І.Т.Муковський, П.П.Панченко. – К., 2000. – С.342; *Безродний Є.Ф.* Східно-Карпатська наступальна операція 1944 р. // Україна в полум'ї війни: 1941–1945. – К., 2005. – С.363–371; *Репін І.В.* Східно-Карпатська операція та приєднання Закарпаття до СРСР (вересень 1944 р. – червень 1945 р.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Л., 2007. – 20 с.

²² Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – Москва, 1961. – С.727–730.

До вересня 1944 р. Червона армія очистила від гітлерівських загарбників майже всю довоєнну територію Української РСР, за винятком деяких районів Прикарпаття. Бойові дії було перенесено до країн Центрально-Східної Європи. Радянські війська відтіснили противника з більшої частини території Польщі та Румунії, наблизилися до Східної Пруссії, Чехословаччини, Угорщини, Югославії, Болгарії.

По завершенню Львівсько-Сандомирської операції лівофлангові об'єднання 1-го Українського фронту вийшли до передгір'їв Карпат і закріпилися на рубежі на північний-захід від Кросно, Санок, Сколе, Красноільськ. Із метою кращого управління військами на мукачівському напрямку ставка ВГК 30 липня утворила 4-й Український фронт, для чого було використане фронтове польове управління, що перебувало в резерві. До складу цього фронту ввійшли 1-ша гвардійська й 18-та загальновійськові та 8-ма повітряна армії 1-го Українського фронту.

Розгром гітлерівців під Яссами й Кишиневом і вихід Румунії з війни на боці Німеччини сформували сприятливі умови для успішного просування військ 2-го Українського фронту у Трансильванію в обхід Східних Карпат. Як згадував колишній заступник начальника генерального штабу Червоної армії генерал армії С.Штеменко, «радянське командування не збиралося тоді долати Карпатський хребет прямим ударом. Дії в лоб коштували би нам дуже дорого. Гори слід було обійти. Ця ідея й закладалася у задум майбутніх операцій у Карпатах, де передбачалося діяти невеликими силами»²³. Генеральний штаб РСЧА основними стратегічними наступальними напрямками визначав берлінський і віденський із тим, щоб обійти Карпати з півдня, оточити та знищити ворожі війська, які обороняли гірські хребти. Штурмувати гори в лоб було не вигідно, оскільки противник спирався на потужну оборону, яка мала у своїй основі природні фактори.

Наступальна операція, яка передбачала захоплення перевалів у Східних Карпатах, планувалася штабом 4-го Українського фронту ще на початку серпня 1944 р., проте 26 серпня ставка ВГК її скасувала. Про потребу оперативної паузи по завершенні Львівсько-Сандомирської операції у зв'язку зі втомою військ, необхідністю поповнення людськими й матеріальними ресурсами свідчив маршал І.Конев, котрий запевняв, що наприкінці серпня розгортання бойових дій у Карпатах не планувалося²⁴.

Однак у дію вступив політичний фактор. 29 серпня 1944 р. у Словаччині вибухнуло повстання. Центром його стало місто Банська-Бистриця. Тут перебувала Словацька національна рада, Військовий центр, партизанський штаб. На бік повсталих переходили деякі частини словацької армії й гарнізони низки міст. Про готовність підтримати виступ проголосили дві дивізії Східнославацького корпусу. За короткий час під контролем повстанців і партизанів опинилося дві третини території Словаччини. Німці відразу ввели до країни війська.

²³ Штеменко С.М. Генеральный штаб в годы войны: В 2 кн. – Кн.2. – Москва, 1974. – С.324.

²⁴ Конев И.С. Записки командующего фронтом: 1943–1945. – Москва, 1987. – С.306.

31 серпня 1944 р. в Москві дипломатичні представники Чехословаччини від імені Військового центру при Словацькій національній раді звернулися до радянського уряду з проханням надати допомогу повстанцям²⁵. Того ж дня на аеродромах Калинів і Львів, у смузі 1-го Українського фронту, приземлилися кілька літаків зі словацькими військовослужбовцями. Загалом із Прешова в розташування радянських військ прибули 22 літаки з 12 офіцерами та 54 рядовими на борту²⁶. Повітрям до Львова також дістався заступник командира Східнославацького корпусу полковник В.Тальський. 1 вересня він зустрівся з маршалом І.Коневим, звернувшись до командувача 1-го Українського фронту з клопотанням допомогти повстанцям та запевнивши його в тому, що дивізії Східнославацького корпусу завдадуть удару назустріч радянським військам і захоплять для них перевали в Карпатах.

Про контакти зі словацькими військовиками та пропозиції щодо проведення операції з надання допомоги повстанцям І.Конев телефоном доповів верховному головнокомандувачеві Й.Сталіну, а відтак надіслав у Москву письмове донесення. У документі зазначалося, що військам 1-го Українського фронту до словацького кордону залишалося 40 км. Зустрічного удару могли завдати 1-ша і 2-га словацькі дивізії. І.Конев наполягав на проведенні наступальної операції лівим флангом 1-го Українського та правим флангом 4-го Українського фронтів. Війська ударного угруповання мали наступати в напрямку Кросно – Дукля – Тилява²⁷. У ніч на 2 вересня 1944 р. відбулося екстрене засідання Державного комітету оборони СРСР, на якому було ухвалене рішення про проведення наступальної операції та надання допомоги словакам²⁸.

Однак у перших числах вересня 1944 р. події у Словаччині розвивалися дуже динамічно. Командир Східнославацького корпусу не підтримав повстанців. Штаб цього з'єднання, а також штаби дивізій були дезорієнтованими та нічого не робили для підготовки активних дій. У райони розташування словацьких частин прибули німецькі охоронна й піхотна дивізії, котрі діяли рішуче і швидко. Заскочені зненацька, зражені своїм командуванням словацькі солдати не змогли чинити організованого опору. Деякі офіцери перейшли на бік німців. Зв'язок між підрозділами був відсутній. Упродовж 1–2 вересня корпус роззброїли. Частина особового складу подалася до партизанів, інших відправили в табори. Як бойова одиниця з'єднання перестало існувати. Військовий центр при Словацькій національній раді взявся за створення повстанської армії, яка спочатку складалася з шести піхотних груп чисельністю близько 2 тис. осіб кожна. Одночасно у Словаччині активізувалися місцеві та радянські партизанські загони, що нараховували до 17 тис. бійців. Утім частини вермахту успішно заблокували район повстання, тож розрізнені словацькі сили не могли завдати удару назустріч радянським

²⁵ Советско-чехословацкие отношения во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: Док. и мат. – Москва, 1960. – С.181–186.

²⁶ За освобождение Чехословакии. – Москва, 1965. – С.53.

²⁷ Конев И.С. Записки командующего фронтом: 1943–1945. – С.316.

²⁸ Штеменко С.М. Генеральный штаб в годы войны. – Кн.2. – С.333.

військам. На початок вересня ані у штабі 1-го Українського фронту у Львові, ані в Москві повної інформації про стан справ у Словаччині не було.

Отже головним фактором, який вплинув на ухвалення політичного рішення щодо наступу у Східних Карпатах, стало повстання у Словаччині. Не останню роль у цьому відіграла позиція командувача 1-го Українського фронту маршала І.Конева.

2 вересня 1944 р. було ухвалено директиву ставки ВГК про «підготовку і проведення спільної наступальної операції 1-го та 4-го Українських фронтів із тим, щоб із району Кросно, Санок у загальному напрямку на Прешов вийти на словацький кордон і з'єднатися зі словацькими військами»²⁹. Керівництво операцією спочатку покладалося на І.Конева, однак він спланував дії тільки для військ свого фронту. Й.Сталін затвердив цей план 3 вересня й того ж дня надвечір було надіслано вказівки командувачеві 4-го Українського фронту генерал-полковникові І.Петрову про участь в операції підпорядкованих йому сил. Конкретні завдання визначалися директивою ставки №204670 від 3 вересня 1944 р.³⁰

Керівництво Райху прагнуло будь-що утримати Словаччину, розглядаючи її як бар'єр на шляху Червоної армії до промислових районів Чехії, Моравії, Угорщини, Південно-Східної Польщі. Гітлерівське командування усвідомлювало, що подолання військами 1-го Українського фронту найбільш вузької частини Головного Карпатського хребта призвело б до швидкого прориву їх на територію колишньої Чехословаччини та на Угорську низовину й до з'єднання з арміями 2-го Українського фронту, що просувалися з північної частини Румунії до кордонів із Чехословаччиною. Крім того, входження Червоної армії через Словаччину до Угорщини створювало пряму загрозу південним районам самої Німеччини.

Величезною дугою протяжністю близько 1,5 тис. км Карпатські гори прикривають Угорську низовину з півночі, сходу та південного сходу. Цей гірський масив у стратегічному відношенні є могутнім природним рубежем. Східні Карпати за умовами рельєфу поділяються на три частини: західний район Східних Карпат – Низькі Бескиди, центральна частина – Бещади, що тягнуться від Лупківського перевалу до Ужоцького перевалу, і третя, найбільш висока частина Східних Карпат – Горгани – розташовується між Ужоцьким перевалом і верхів'ями річки Чорний Черемош.

По рубежу Головного Карпатського хребта було облаштовано ешелоновану (глибина до 60 км) та добре обладнану в інженерному відношенні систему оборони. Основу її становили укріплені райони на напрямках можливого наступу військ Червоної армії, у проміжках прикриті інженерними спорудами польового типу. Уздовж Головного Карпатського хребта існувала система довготривалих і польових фортифікацій. Усі гірські переходи та особливо важливі перевали захищали неприступні з фронту вузли оборони. Ця

²⁹ Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації (далі – ЦАМО РФ). – Ф.48-А. – Оп.1795. – Д.14. – Л.48.

³⁰ Сборник документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны. – Вып.IV (Январь 1944 г. – август 1945 г.) / Под ред. А.Н.Грылева. – Москва, 1968. – С.171.

система укріплень здобула назву «лінії Арпада». Загалом тільки у смузі 4-го Українського фронту німецько-угорські війська збудували 99 опорних пунктів, 759 довготривалих залізобетонних і 394 деревоземляних споруд, облаштували 439 відкритих вогневих майданчиків, 400 км траншей, стрілецьких окопів, установили протитанкових та протипіхотних перешкод (ровів, ескарпів, завалів і т. д.) протяжністю 135 км³¹.

Угруповання противника складалося з армійської групи «Гайнріці» (німецька 1-ша танкова й угорська 1-ша армії) – усього дев'ятнадцять розрахункових дивізій³². Авіапідтримку забезпечувала частина сил 4-го повітряного флоту. Загалом супротивник мав близько 300 тис. осіб, 3250 гармат і мінометів, 100 танків та штурмових гармат, 450 бойових літаків³³.

Як ішлося вище, *Східно-Карпатська стратегічна наступальна операція* проводилася 8 вересня – 28 жовтня 1944 р. з метою розгрому німецьких та угорських військ у Східних Карпатах і надання допомоги повстанню у Словаччині. Вона складалася з *Карпатсько-Дуклянської* (38-ма армія 1-го Українського фронту та правий фланг 1-ї гвардійської армії 4-го Українського фронту) і *Карпатсько-Ужгородської* (центр, лівий фланг 4-го Українського фронту) фронтових наступальних операцій³⁴.

Запланована спочатку операція двох армій із метою з'єднання з силами словацьких повстанців із часом переросла у стратегічний наступ у Східних Карпатах. У наступі брали участь три загальновійськових армії, два окремих стрілецьких та по одному танковому й кавалерійському корпусу, інші з'єднання та частини посилення. Дії наземних військ забезпечувала авіація двох повітряних армій. У складі радянських військ на початок операції діяли тридцять чотири стрілецьких дивізії, 246 тис. осіб, 5140 гармат і мінометів, 322 танка й САУ, 450 бойових літаків.

Задум Карпатсько-Дуклянської операції полягав у тому, щоб ударом військ лівого крила 1-го Українського фронту (38-ма армія, посилена 25-м гвардійським танковим, 1-м гвардійським кавалерійським і чехословацьким 1-м армійським корпусами та підтримана частиною сил 2-ї повітряної армії) з району Красно на Прешов і військ правого крила 4-го Українського фронту (частина сил 1-ї гвардійської армії, посилена 3-м гірськострілецьким корпусом, гірсько-в'ючними мінометно-артилерійськими полками, танками та САУ, гірсько-інженерними бригадами за підтримки 8-ї повітряної армії) з району Сянок на Команчу прорвати німецьку оборону та з'єднатися зі словацькими повстанцями.

3 вересня 1944 р. штаб 1-го Українського фронту подав до генштабу Червоної армії план операції. Оборона противника мала бути прорвана на

³¹ ЦАМО РФ. – Ф.244. – Оп.3000. – Д.635. – Л.6, 13, 34–35.

³² Сборник материалов по составу, группировке и перегруппировке сухопутных войск фашистской Германии и войск бывших её сателитов на советско-германском фронте за период 1941–1945 гг. – Вып.4. – Москва, 1956. – С.152–153.

³³ История Второй мировой войны 1939–1945 гг.: В 12 т. – Т.9: Освобождение территории СССР и европейских стран. Война на Тихом океане и в Азии / Ред. М.И.Семиряга [и др.]. – Москва, 1978. – 165 с.

³⁴ Гуркин В.В. Стратегические и фронтовые операции Красной армии. – С.12–25.

ділянці 8 км, головний удар спрямовувався вздовж шосе на Дуклянський перевал. У смузі прориву щільність артилерії сягала 200 гармат і мінометів на 1 км фронту. Із території Словаччини наступу повинні були сприяти 1-ша та 2-га піхотні дивізії Східнославацького корпусу, а також партизанські загони. Операцію планувалося закінчити на п'яту добу виходом військ 38-ї армії на глибину 90–95 км.

Того ж дня ставка ВГК затвердила план, вимагаючи почати наступ 38-ї армії не пізніше 8 вересня. Штаб 4-го Українського фронту отримав наказ: 8 вересня організувати наступ правим флангом із району Сянок у напрямку Команча (5 км на північ від Радошице) силами одного стрілецького корпусу з метою вийти на кордон Словаччини та з'єднатися зі словацькими військами й партизанами, узгоджуючи свої дії з діями 38-ї армії 1-го Українського фронту. Таким чином, перед лівим флангом 1-го та правим флангом 4-го Українських фронтів стояло складне завдання з боями подолати Східні Карпати.

38-ма та 1-ша гвардійська армії розпочали наступ 8 й 9 вересня відповідно. 38-ма армія (командувач – генерал-полковник К.Москаленко) отримала посилений склад із восьми корпусів: чотири стрілецьких (52-й, 67-й, 101-й і 1-й Чехословацький армійський), три танкових (4-й гвардійський, 25-й, 31-й) та один кавалерійський (1-й гвардійський), 17-та артилерійська дивізія, 18-та й 32-га гвардійські мінометні бригади, 83-й гвардійський мінометний полк, а також кілька окремих частин різних родів військ. Отже армія за своїм складом значно (у 2,7 рази) перевищувала звичайну загальновійськову армію того часу (трикорпусної організації). У перший день операції війська просунулися до 12 км углиб оборони противника, однак надалі просування загальмувалося. Наступ здійснювався в гірській лісистій місцевості та за складних погодних умов. Супротивник постійно підсилював свою оборону новими з'єднаннями й частинами. На напрямку Дуклянського перевалу з боку 1-го Українського фронту в операцію було введено 25-й і 4-й гвардійський танкові, 1-й гвардійський кавалерійський, 1-й Чехословацький корпуси. Боротьба йшла за кожну висоту. За сім днів боїв війська 38-ї армії прорвали лише першу смугу оборони противника. Зосередивши зусилля вони 20 вересня оволоділи містечком Дукля та розпочали безпосередню боротьбу за Дуклянський перевал.

В аналогічній ситуації перебували і війська 1-ї гвардійської армії, якою командував А.Гречко. Долаючи спротив німецько-угорських військ з'єднання армії 20 вересня перетнули чехословацький кордон у районі с. Калинова. У смузі наступу армії важливе значення мав перевал Руський. Командування противника підтягнуло сюди додатково дві дивізії. До 30 вересня в горах тривали запеклі бої. На цій ділянці радянське командування змушене було призупинити наступ.

Радянська сторона зосередила зусилля на оволодінні Дуклянським перевалом. Черговий наступ, який розпочався з 30 вересня, спрямовувався в обхід угруповання противника. Загроза оточення змусила німецьке командування ухвалити рішення про відведення військ. 6 жовтня сили 1-го

Чехословацького армійського корпусу, 67-го стрілецького і 31-го танкового корпусів оволоділи Дуклянським перевалом, але повністю зламати оборону противника не змогли. Тільки 8 жовтня окупанти залишили останній населений пункт (станцію Лавочне Дрогобицької області) в межах УРСР (станом на 21 червня 1941 р.).

Карпатсько-Ужгородська операція 4-го Українського фронту розпочалася 18 вересня 1944 р. наступом 18-ї армії (генерал лейтенант Є.Журавльов) та 17-го гвардійського стрілецького корпусу (генерал-майор А.Гастилович). Командувач 18-ї армії здійснив рішучий маневр. Він зосередив війська на правому фланзі, залишивши тільки дві дивізії для прикриття решти смуги оборони армії. Прорив спочатку був успішним, але противнику вдалося підтягнути резерви та призупинити наступ радянських військ. Місяць тривали напружені бої в горах. Війська 1-го та 4-го Українських фронтів 14 жовтня перетнули довоєнні кордони УРСР і повністю звільнили територію республіки від окупантів³⁵.

За задумом ставки ВГК, що сформувався на початок жовтня (директиви №205156 від 1 жовтня 1944 р. 4-му Українському та №220234 від 3 жовтня 1944 р. – 2-му Українському фронтам)³⁶, подолання Східних Карпат мало бути здійснено в результаті погоджених фронтових операцій 4-го та 2-го Українських фронтів. Координувати їхні дії було призначено маршала С.Тимошенка.

Головна роль в операції відводилася 2-му Українському фронту. Його війська мали завдати удару з району Орадя-Маре в напрямку Дебрецена, Ниредьгази, Чопа з метою оточити та знищити у взаємодії з 4-м Українським фронтом трансильванське угруповання противника. Масовані нальоти в інтересах фронтів здійснювала авіація далекої дії. На підготовку операції було спрямовано значні резерви ставки ВГК, запаси матеріальних засобів військ обох фронтів доведено до 3,5 боекомплектів, 7 заправок паливно-мастильних матеріалів, 29 добовидач продовольства³⁷.

Дебреценська наступальна операція 2-го Українського фронту розпочалася не зовсім вдало. Наступ 6-ї танкової і 27-ї армій 2 жовтня зупинили потужні контрудари військ противника. Ситуація змінилася 6 жовтня, коли до наступальних дій приєдналася кінно-механізована група генерала І.Плієва. Рухомі з'єднання 2-го Українському фронту вже 8 жовтня вийшли на підступи до Дебрецена і створили реальну загрозу оточення німецьких військ у Трансильванії. За цих умов гітлерівське командування було змушене розпочати з 9 жовтня відведення своїх сил перед правим крилом фронту, а з 15-го – із Закарпаття.

Того ж дня відновили наступ і почали переслідування ворога війська 4-го Українського фронту, які 16 жовтня взяли Рахів, 24-го – Хуст і Сваляву,

³⁵ Комсомольская правда. – 1944. – 15 октября.

³⁶ Сборник документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны. – Вып. IV. – С. 181, 197.

³⁷ Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – Москва, 1961. – С. 727.

26-го – Мукачево, а 27-го – Ужгород. 28 жовтня територія України у сучасних кордонах була майже повністю звільнена від німецьких окупантів³⁸.

Результатами операції на Закарпатті стала поразка армійської групи «Гайнріці» (втрати вбитими та пораненими становили 62 240 осіб, полоненими 31 360; 185 танків і штурмових гармат, 1450 артилерійських гармат і мінометів). Радянські війська здолали Головний Карпатський хребет, оволоділи Закарпатською Україною та вступили на територію Чехословаччини. Втрати 1-го та 4-го Українських фронтів в операції становили: безповоротні 28 273 особи, зокрема 1630 зі складу 1-го Чехословацького армійського корпусу, та санітарні – 103 437 осіб, серед них 4069 чехів і словаків³⁹.

Підсумовуючи викладене, слід наголосити на тому, що подолання Червоною армією Карпат у вересні – жовтні 1944 р., визволення Закарпаття та приєднання краю до УРСР здійснено в результаті кількох операцій груп фронтів. При цьому проведена у вересні спільна операція 4-го Українського та частини військ 1-го Українського фронтів очікуваних результатів не принесла. Загальної мети було досягнуто у жовтні під час фронтових наступальних операцій: Карпатсько-Ужгородської 4-го Українського та Дебреценської – 2-го Українського фронтів. Вони здійснювалися узгоджено за задумом ставки ВГК під єдиним керівництвом. Дії фронтів контролював і погоджував представник ставки. На нашу думку, доцільно повернутися до назви цієї спільної операції фронтів, яка вживалась у спеціальній воєнно-історичній літературі в 1950–1960-х рр. – Ужгородсько-Дебреценська стратегічна наступальна.

Задумана спочатку як наступальна двох армій, Східно-Карпатська операція з часом набула стратегічного значення. Наступ радянських військ розгорнувся на 300 км по фронту і до 250 км углибину. Завдавши поразки великому угрупованню противника, війська 1-го й 4-го Українських фронтів завершили вигнання окупантів із західних регіонів України та вступили на територію Словаччини. Подолання Східних Карпат відкрило перспективу вигнання німецьких загарбників із Чехословаччини й виходу на підступи до Німеччини.

Відзначення в УРСР Дня визволення від фашистських загарбників

Після тих випробувань, що випали на долю мільйонів громадян, влада намагалася всіма засобами зміцнити власний авторитет. Її посткупаційній легітиматії мали сприяти й комеморативні церемонії, зокрема широке відзначення першої річниці вигнання ворожих військ з території УРСР.

6 травня 1943 р. РНК УРСР і ЦК КП(б)У ухвалили постанову «Про облаштування могил та увічнення пам'яті воїнів Червоної армії, полеглих у боротьбі за визволення і незалежність радянської Батьківщини». У документі

³⁸ Безсмертя: Книга Пам'яті України 1941–1945. – С.341.

³⁹ Великая Отечественная без грифа секретности: Книга потерь: Новейшее справочное издание / Г.Ф.Кривошеев, В.М.Андронников, П.Д.Буриков, В.В.Гуркин. – Москва, 2009. – С.101.

зазначалося, що «справі увічнення пам'яті бійців, командирів і політпрацівників героїчної Червоної армії, а також партизанів і партизанок, які загинули в боях за звільнення радянської землі від німецько-фашистських загарбників», надається «виняткове значення». Далі констатовалося, що в деяких районах, містах і селах спостерігаються такі явища, коли братські й індивідуальні могили залишалися невідповідними, неогородженими, не мали назв на пам'ятниках. У багатьох таких місцях не встановлено особи похованих. Республіканські уряд і партійний центр ухвалили:

«Зобов'язати виконкоми обласних районних та міських рад, обкоми, райкоми й міськкоми КП(б)У обговорити на спеціальних засіданнях питання про увічнення пам'яті загиблих радянських воїнів у боях із гітлерівським загарбниками та вжити заходів для впорядкування й належного оформлення в найближчий час братських і поодиноких могил червоноармійців та партизанів.

Виконкомам місцевих рад, райкомам КП(б)У установити через відповідні військові частини прізвища та інші дані про похованих у братських і поодиноких могилах, завести книгу вшанування пам'яті полеглих у боях із німецькими загарбниками. На підставі відомостей, одержаних від військових частин, повідомити родини загиблих воїнів про точне місце їх поховання.

Доручити Наркомунгоспу УРСР опрацювати пам'ятники братських могил червоноармійців і не пізніше 20 червня 1943 р. подати їх на розгляд РНК УРСР і ЦК КП(б)У.

Зобов'язати виконкоми облрад та обкоми КП(б)У до 1 липня 1943 р. повідомити РНК УРСР і ЦК КП(б)У про проведену роботу з увічнення пам'яті про полеглих радянських воїнів»⁴⁰.

У квітні 1944 р., через рік після ухвалення згаданого документа, Новопраський райвиконком (Кіровоградська обл.) ухвалив власну постанову на виконання директиви ЦК партії. Комсомольські органи, комунальні служби, сільські виконкоми, райвійськкомат зобов'язувалися поставити на облік усі братські й індивідуальні могили; занести їх до «Книги пам'яті» при райвиконкомі, провести благоустрій (підписати, обкласти дерном, висадити квіти, дерева, обгородити); на великих братських могилах установити пам'ятники з довговічними написами, що містили б інформацію про прізвище, ім'я, по батькові, військове звання похованих; на невеликих братських та індивідуальних могилах установити пам'ятники з тесаного каменю, чавунних плит або деревини з такими ж довговічними написами. Для індивідуальних поховань із невідповідними особами пропонувався такий текст напису: «Тут похований воїн Червоної армії, який загинув смертю хоробрих у боях за визволення Радянської Батьківщини від німецько-фашистських загарбників».

⁴⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.6. – Спр.705. – Арк.8–9.

Усі індивідуальні могили бійців та офіцерів РСЧА, розкидані в населених пунктах та за їхніми межами, належало перенести до спеціально відведених місць (рядових бійців і молодших командирів – на кладовища, а офіцерів – на площі та в парки культури й відпочинку) з належним благоустроєм⁴¹.

Аналогічні заходи здійснювались у різних регіонах республіки. Та все ж інерція звітоманії та формалістичного ставлення до комеморативних кампаній була доволі відчутною. З листопада 1944 р. Марганцевський райком партії (Дніпропетровська обл.) надіслав до ЦК КП(б)У політінформацію про відзначення в місті річниці від часу вигнання гітлерівських військ. У документі йшлося про врочисті збори й мітинги, виробничі ініціативи та патріотичні акції (три абзаци присвячено передплаті 4-ї грошово-речової лотереї), бесіди, читання, підписаний 5933 громадянами Марганця рапорт на ім'я Й.Сталіна тощо. Відсутня в політінформації лише бодай одна згадка про впорядкування місць пам'яті жертв війни та окупації⁴².

Нічого не було сказано з цього приводу й у доповідній записці Чернігівського обкому КП(б)У від 13 вересня 1944 р., в якій йшлося про заходи з нагоди першої річниці визволення Чернігівщини від гітлерівських загарбників⁴³. Кіровоградський обком партії надіслав до ЦК КП(б)У текст постанови про відзначення річниці визволення Кіровограда, в якій містилися такі позиції:

- «1. Організувати вивчення доповіді й наказу Сталіна “Про 27-мі роковини Великої Жовтневої соціалістичної революції” в усіх колгоспах, радгоспах, МТС, підприємствах і установах області. На зборах трудящих ухвалити конкретні зобов'язання з піднесення роботи кожного колгоспу, підприємства й установи, кожного трудящого.
2. Зобов'язати секретарів райміськкомів КП(б)У та голів виконкомів рай/міськрад до 15 грудня 1944 р. організувати підведення підсумків виконання клятви, даної трудящими області у своєму листі товаришу Сталіну з відбудови господарства й організації допомоги Червоній армії.
3. Надіслати до районів області з 1 до 15 грудня 60 представників партійного і радянського активу для допомоги на місцях в організації підведення підсумків виконання зобов'язань, взятих трудящими області в своєму листі товаришу Сталіну.
4. Доручити відділу пропаганди і агітації обкому КП(б)У (Гонночко) до 10 грудня 1944 р. підготувати текст листа товаришу Сталіну від трудящих міста Кіровограда, в якому відобразити підсумки відбудови міста і взяти до виконання нові зобов'язання.
5. До річниці звільнення Кіровограда розгорнути соціалістичне змагання трудящих з метою виконання таких завдань:
 - а) закінчення вивезення цукрового буряка до 1 грудня 1944 р.;
 - б) підняття щоденно зяблевої оранки на 8 тис. га;

⁴¹ Там само. – Оп.23. – Спр.785. – Арк.34–34 зв.

⁴² Там само. – Арк.7–8.

⁴³ Там само. – Арк.38.

- в) завершення задачі картоплі по держпоставках та 12 тис. у фонд Червоної армії до 1 грудня 1944 р.
- г) з 15 листопада до 1 грудня 1944 р. провести декадник допомоги родинам військовослужбовців та інвалідам Вітчизняної війни;
- д) організувати до 1 грудня перевірку готовності шкіл області до зими. Залучити до участі в перевірці представників громадськості.
6. До 1 січня 1945 р. організувати в приміщенні обласного краєзнавчого музею виставку, присвячену роковинам звільнення області від окупації. На виставці відобразити досягнення області довоєнного часу, руйнування, нанесені господарству області окупантами, а також показати наслідки роботи за рік з відбудови господарства області.
- Асигнувати на організацію виставки 250 тис. руб. з місцевого бюджету 4-го кварталу. Просити РНК УРСР і ЦК КП(б)У – затвердити.
7. Доручити комісії з організації виставки подати на затвердження бюро обкому партії до 1 грудня 1944 р. тематичний план зі схемами та ескізами виставки.
8. Зобов'язати редактора обласної газети Шагіна та редакторів райгазет систематично висвітлювати на своїх сторінках хід підготовки до святкування річниці звільнення Кіровограда від німецьких окупантів».

Як бачимо, підготовлене за партійними стилістичними та змістовими канонами рішення охоплювало широке коло проблем, для яких річниця вигнання з міста гітлерівських військ слугувала тільки інформаційним приводом. У постанові показово демонструвалася готовність і спроможність керівників області виконати покладені на них обов'язки у виробничому секторі, використати адмінресурс завдяки відрядженню до районів «активу». Власне соціальних питань стосувалися лише два пункти (декадник із допомоги родинам військовослужбовців та інвалідів, а також перевірка готовності шкіл до зими), а відзначення річниці – ще два (організація виставки й інформаційний супровід підготовки в періодичній пресі)⁴⁴.

У проекті постанови РНК УРСР та ЦК КП(б)У «Про відзначення визволення всієї території радянської України» було викладено низку заходів, спрямованих на увічнення пам'яті про героїв і жертви війни. У першому пункті пропонувалося один із днів жовтня оголосити «всенародним святом українського народу», у другому – шостому пунктах йшлося про те, щоб спорудити в Києві пам'ятник-монумент «Перемога», пам'ятники-монументи «Слава» й «Перемога» – в Ізюмі, Куп'янську, Богодухові, Корсунь-Шевченківському, Снігурівці, Скалі, Березнегувату, Нікополі, на Хортиці (Запоріжжя), Трухановому острові (Київ), Одесі, Тернополі, Львові, Жаб'єму, Ізмаїлі, Краматорську, Красноармійську та інших містах, а також пам'ятники героям партизанської війни у Глухові, Путивлі, Середина-Буді, Есмані, Зноб-Новгородському, Великій Березці, Воронежі (поблизу Шостки) на Сумщині, Ямі, Слов'янську, Красному Лимані, Сталіно, Авдіївці, Горлівці, Маріуполі Сталінської області, Краснодоні, Луганському, Новому Айдарі, Старобільську,

⁴⁴ Там само. – Арк.43–44.

Ворошиловграді Ворошиловградської області та кількох райцентрах Чернігівщини (з ними на той момент ще не визначилися). Військові частини, які брали участь у визволенні України від нацистів, пропонувалося відзначити почесними знаменами уряду УРСР. Щорічно в день визволення України передбачалося проводити врочисті засідання партійних і громадських організацій, а також сесії АН УРСР із питань розвитку культури й науки. Подавалося клопотання до союзного уряду про заснування медалі «За визволення України», поштових марок і листівок, присвячених цій події⁴⁵.

Підготовка до вшанування Червоної армії, яка гнала німецькі війська з території республіки, розпочалася задовго до того, як бойові дії перемістилися за лінію західного кордону. Ще 25 березня 1944 р. М.Хрущов звернувся до Й.Сталіна з пропозицією започаткувати спеціальну відзнаку, присвячену визволенню України⁴⁶. У Києві швидко підготували тексти проектів постанови ЦК ВКП(б) та указу Президії Верховної Ради СРСР про заснування медалі «За звільнення радянської України», а також відповідного положення. Було виготовлено ескіз нагороди. На аверсі вгорі зображувалися профілі В.Леніна і Й.Сталіна, нижче – постаті радянських воїнів та партизанів на тлі танка й пам'ятника Б.Хмельницькому в Києві з написом по колу «За визволення України»; на реверсі: п'ятикутна зірка – угорі, серп і молот – унизу, обрамлені лавровим та дубовим листям із написом у центрі «Слава, честь і щира подяка визволителям!». Стрічку планки медалі становило поєднання зелених та білих широких і вузьких смуг⁴⁷. Передбачалося відзначати нею всіх «учасників героїчної боротьби за радянську Україну та осіб, які брали безпосередню участь» в її визволенні «від німецьких загарбників» за поданням командирів військових частин, начальників військово-лікувальних закладів, командирів і комісарів партизанських з'єднань, загонів, а також обласних та міських рад. Нагороду мали вручати в діючій армії, військах НКВС і підрозділах НКДБ командири частин, «відставникам» – військові комісари за місцем проживання відзначених, партизанам і цивільним громадянам – виконками місцевих рад. Передбачалося, що родини нагороджених, які загинули в боях чи померли, отримуватимуть медаль разом із посвідченням. Утім господар Кремля не сприйняв цієї ідеї. Можна лише припускати, що лежало в основі його мотивації: чи то традиційне ставлення до українців як до «непевних попутників», чи небажання підживлювати статус республіки та особисті амбіції її керівника.

13 жовтня 1944 р. М.Хрущов надіслав на ім'я Й. Сталіна листа, в якому інформував про заплановані заходи з відзначення визволення України від німецьких загарбників, санкціонованого вождем під час зустрічі з керівником республіки. Наступного дня передбачалося оприлюднити у пресі звернення уряду УРСР до українського народу та лист-вдячність Й.Сталіну.

М.Хрущов висловлював побажання про публікацію 14 жовтня у центральних газетах «Листа-вдячності від уряду України голові ДКО Й. Сталіну» та «Звернення уряду УРСР до українського народу», а наступного

⁴⁵ Там само. – Спр.784. – Арк.10–11.

⁴⁶ Там само. – Арк.1.

⁴⁷ Там само. – Арк.13–16.

дня – листа-поєми «Слово великому Сталіну від українського народу» (українською мовою), а 16 чи 17 жовтня – листа бійцям, офіцерам і генералам Червоної армії. Лідер республіки писав, що було б добре надвечір 14 жовтня дати салют у Москві, Києві, Харкові, Одесі, а також столицях союзних республік на честь військ, які визволяли Україну від гітлерівських загарбників⁴⁸. До листа додавалися тексти звернень російською мовою, які передбачалося опублікувати.

У додатку до згаданої постанови містився список брошур, присвячених «визволенню областей України від гітлерівських загарбників». Він налічував сорок позицій, а загальний наклад становив 25 тис. примірників. Більшість із них не стосувалися війни – здебільшого йшлося про переваги радянського політичного устрою й соціалістичної системи господарювання, колгоспного ладу, індустрії, а також про Конституції СРСР та УРСР, право на працю, роль Й.Сталіна в будівництві нової держави. І лише третина матеріалів містила інформацію про війну (героїзм радянських людей), звірства окупантів, «українсько-німецьких націоналістів»⁴⁹. Ще один список із вісімнадцяти позицій становив перелік журнальних статей і брошур для публікації «Укрдержвидавом» українською мовою у серії «Бібліотека агітатора»⁵⁰.

Найкращі творчі сили радянської України було залучено до написання «Слова великому Сталіну про визволення України» («Слово великому Сталіну від українського народу»). До створення цього масштабного полотна долучилися М.Бажан, С.Воскресенко, Я.Городської, Л.Дмитренко (Л.Дмитерко), С.Крижанівський, Т.Масенко, М.Нагнибіда, Г.Плоткін, М.Пригара, М.Рильський, В.Сосюра, М.Стельмах, М.Терещенко, П.Тичина, М.Шеремет. Упорядкували тексти М.Рильський, П.Тичина, М.Бажан. Синтезований із віршованих рядків (виконаних різним розміром) твір охоплював події 1941–1944 рр. і складався з десяти хронологічно послідовних розділів. Починався 40-сторінковий віршований панегірик словами:

«Учителю мудрий, наш друже незмінний,
Наш батьку великий, до Тебе слова
Про долю України, про путь України,
Про те, як з пожарів вона ожива».

Описавши основні епізоди боротьби проти «гітлерівської навали», автори відвели заключну частину твору боям за Україну:

«Дніпровські долини врожаєм шумлять,
Вслухаються в шум той Карпати...
Народ зустріча найвеличніше з свят,
Відродження нашого свята. [...]
Жмаченко проходить Черемош і Прут,
Руденко гремить на Дунаї,
Фронтам українським вітальний салют
З Москви урочисто лунає»⁵¹.

⁴⁸ Там само. – Спр.779. – Арк.5–7.

⁴⁹ Там само. – Спр.788. – Арк.98–100.

⁵⁰ Там само. – Арк.102–104.

⁵¹ Там само. – Спр.720. – Арк.2–42.

Апелюючи до історичних персонажів, оспівуючи «республіку вільну», автори співали «здравицю» «вождеві», з яким персоніфікувалися всі здобутки й перемоги народу та країни.

10 жовтня 1944 р. політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання «Про відзначення дня визволення території радянської України від німецьких загарбників». Головним у роботі партійних організацій визначалася «мобілізація мас на виконання державних планів відновлення народного господарства України, виконання хлібоздачі та своєчасне виконання всіх сільськогосподарських робіт».

У цей день парторганізації мали організувати мітинги і збори в усіх містах і селах УРСР, на яких слід було пояснювати населенню, що «історичні перемоги Червоної армії є результатом перемоги соціалізму в нашій країні, створення потужної індустрії та колгоспного сільського господарства, безперервного зміцнення морально-політичної єдності радянського народу, скріпленого і керованого партією Леніна – Сталіна, результатом всезростаючої могутності радянського ладу», а «звільнення радянської України від ігнорування німецьких загарбників стало можливим тільки завдяки сталінській дружбі народів Радянського Союзу, їх єдності в боротьбі проти спільного ворога, завдяки допомозі, наданій українському народу з боку великого російського народу».

Відзначаючи «день визволення радянської України», партійні організації на місцях повинні були переконувати «маси» в тому, що боротьба проти ворога ще не закінчена. Для остаточної перемоги, визволення співгромадян із «німецької неволі» й запобігання воєнній небезпеці в майбутньому, «необхідно всіма засобами, мобілізуючи всі наші сили, збільшувати виробництво промислової та сільськогосподарської продукції для потреб Червоної армії і країни».

ЦК КП(б)У ухвалив рішення про звернення до українського народу й лист-подяку від уряду радянської України на адресу Й.Сталіна та опублікування його в періодичній пресі 14 жовтня 1944 р. Цього ж дня у столиці УРСР мало відбутися врочисте засідання представників партійних і громадських організацій, на якому присутнім належало заслухати доповідь «Радянська Україна визволена» та лист-поему «Слово великому Сталіну від українського народу».

15 жовтня 1944 р. в усіх обласних та районних центрах, містах і населених пунктах планувалося провести мітинги, збори трудящих із запрошенням відомих людей республіки. Для представників військових частин і відомих громадян у РНК УРСР передбачалося організувати врочисте прийняття. Редакції республіканських, обласних і районних газет зобов'язувалися організувати спеціальні випуски, а Радіокомітет УРСР – радіопередачі. Республіканському та місцевим комітетам фізкультури належало 14 і 15 жовтня провести спортивні виступи й масові гуляння на стадіонах і водних станціях⁵².

⁵² Там само. – Оп.6. – Спр.739. – Арк.42–44.

Керівництво республіки затвердило списки запрошених до Києва гостей. Із Київської області на врочистості мали прибути 8, Харківської і Сталінської – по 5, Ворошиловградської та Дніпропетровської – по 4, Одеської – 3, решти областей – по 2, загалом – 68 осіб.

Наркомат харчової промисловості УРСР мав підготувати 700 комплектів подарунків для армійських командирів, що брали участь у звільненні України. Ішлося про 2400 коробок цукерок загальною вагою 1120 кг, 4900 пляшок (2450 л) лікєро-горілчаних виробів, 300 коробок цигарок (по 200 пачок у кожній), 1400 банок (100 кг) полуничного варення, 700 українських паляниць⁵³.

Один харчовий подарунок містив пляшки (0,5 л) «Спотикача», «Запіканки», «Слив'янки», «Гірського дубняка», «Горілки лимонної», «Горілки московської», хлібину «Українську», 1 кг сала, 1 кг домашньої ковбаси, 1 кг копченого окосту, 0,5 кг чорної ікри, 0,5 кг червоної ікри, 0,5 кг копченої риби, 2 коробки шоколаду «Асорті», 2 плитки шоколаду «Спорт», 2 коробки цукерок «Десертні», 2 пачки печива, 1 кг варення полуничного, 2 кг меду, 2 кг сиру, 200 шт. цигарок⁵⁴.

Окремо комплектувалися речові подарунки з різною кількістю предметів для вищого й нижчого командних складів. Їх номенклатура охоплювала рушники, годинники «ЗіФ», шкіряні течки, звичайні та нікельовані термоси, портмоне, портсигари, валізи, столові, чайні сервізи за спецзамовленням із золотою обробкою та без неї, фарфорові кухлі зі спеціальним написом, авторучки із золотою обробкою, фігурки із зображенням Кремля з золотою обробкою, коробки для цигарок, фарфорові фігурки та бюсти Й.Сталіна, О.Пушкіна, М.Горького⁵⁵. Укопромраду УРСР зобов'язали виготовити для подарунків 120 українських сорочок, 30 рушників, 50 скатертин, 30 годинників «ЗіФ», 5 шкіряних течок, 5 піжам, 10 шкіряних нотатників, 3 шкіряних бювара, 50 гребінців, 200 шт. туалетного мила, 100 дзеркал, 100 блокнотів, 50 щіток для одягу⁵⁶. 11 липня 1944 р. заступник голови РНК УРСР Л.Корнієць провів нараду відповідальних працівників різних відомств із приводу виготовлення й доставки подарункових наборів⁵⁷.

Існували чотири окремих списки подарунків, які призначалися різним категоріям відзначених і відрізнялися лише вартістю окремих речей (за наявності стандартного набору зі шкарпеток, зубної пасти, крему для гоління, одеколону, лосьйону, вазеліну й навіть пудри та кімнатних туфель). У додаткових списках зустрічалася ще одна позиція – сюрпризна коробка парфумерії. Цінні подарунки та найбільш дефіцитні речі призначалися тільки представникам вищого командного складу.

Списки тих, кого передбачалося відзначити подарунками, ретельно переглядалися, доповнювалися, виправлялися. Корегувався також асортимент

⁵³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.Р-2. – Оп.12. – Спр.258. – Арк.75.

⁵⁴ Там само. – Арк.88.

⁵⁵ Там само. – Арк.79–82.

⁵⁶ Там само. – Арк.84.

⁵⁷ Там само. – Арк.90–95.

речей. Так, окремих список №1-а було складено для маршалів І.Жукова, К.Рокосовського, І.Конєва, генералів армії Р.Малиновського й Ф.Толбухіна. У списку №2 фігурували генерал-полковники А.Гречко, К.Москаленко, М.Катуков, гвардії генерал-полковники Д.Лелюшенко, П.Рибалко й генерал-лейтенанти М.Пухов, П.Жмаченко, С.Трофименко, А.Кравченко та ін. (загалом – 21 особа)⁵⁸. До списку №3 ввійшли генерали й полковники (107 осіб). За списком №4-а годинники «ЗіФ» та фарфорові кухлі зі спеціальним написом мали отримати 22 герої Радянського Союзу (генерали й полковники)⁵⁹, генерал-лейтенант М.Булганін⁶⁰. Персональний подарунок призначався бригадному генералові Л.Свободі⁶¹.

Загальний список запрошених до Києва військовослужбовців налічував 692 особи: 591 – від 1-го, 53 – від 2-го, 39 – від 3-го Українських, 9 – від 1-го Білоруського фронтів⁶². За списками запрошених письмово 1-й Український фронт на святкуванні мали репрезентувати маршал І.Конєв, генерал-лейтенант К.Крайнюков, М.Кальченко, С.Шатилов та ін.; 2-й Український – генерал армії Р.Малиновський, генерал-лейтенант І.Сусайков, генерал-полковник М.Захаров, генерал-майор М.Стахурський та інші⁶³; 1-й Білоруський – маршали І.Жуков і К.Рокосовський, генерал-лейтенанти М.Булганін, К.Телегін⁶⁴.

14 жовтня в Києві відбулося врочисте засідання, присвячене «повному визволенню радянської України». Із появою на сцені членів республіканського керівництва пролунали заклики: «Рідному Сталіну ура! Хай живе вільна Україна!». Відкрив форум голова Президії Верховної Ради УРСР М.Гречуха. Після виконання гімну СРСР (а не УРСР) за існуючою тоді традицією було обрано президію врочистого засідання у складі політбюро ЦК ВКП(б) на чолі зі Й.Сталіним. Доповідь «Про великі перемоги Червоної армії і повне звільнення радянської України від німецько-фашистських загарбників» виголосив очільник РНК УРСР М.Хрущов. Після цього зачитали «Слово українського народу до Сталіна» (підписане, за словами М.Гречухи, десятьма мільйонами громадян республіки), а також вітальний лист від українського народу бійцям, сержантам, офіцерам, генералам Червоної армії⁶⁵.

Звітуючи про заходи, проведені з нагоди вигнання німецьких військ за межі республіки, керівництво УРСР надіслало до Москви відповідну інформацію. Окрім тих, що були передбачені й узгоджені заздалегідь, відбулися зустрічі мешканців кількох сіл Київщини з почесними гостями врочистостей, запрошеними до Києва – вояками Українських і 1-го Білоруського фронтів, пройшли також збори трудових колективів, співробітників АН УРСР,

⁵⁸ Там само. – Арк.129–130.

⁵⁹ Там само. – Арк.140–141.

⁶⁰ Там само. – Арк.115–117.

⁶¹ Там само. – Арк.118.

⁶² Там само. – Арк.119.

⁶³ Списків представників 3-го Українського фронту не виявлено. З упевненістю можна стверджувати про запрошення його командування.

⁶⁴ ЦДАВО України. – Ф.Р-2. – Оп.12. – Спр.258. – Арк.181–186, 215.

⁶⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.779. – Арк.1–4.

колгоспників. Під час цих акцій їх учасники висували патріотичні ініціативи. Так, колектив київського заводу «Арсенал» узяв на себе зобов'язання до річниці визволення Києва відбудувати всі цехи підприємства та здати їх в експлуатацію.

Колгоспники, робітники МТС, працівники радгоспів Харківщини відзначили цей день понадплановою здачею сільськогосподарської продукції до «фонду Червоної армії» (зокрема колективні господарства ім. Петровського, ім. Калініна, «Жовтнева праця» Нововодолазького району здали 1300 ц збіжжя, колгоспи Борівського, Куп'янського, Старосалтівського, Великобурлуцького районів – по 5000 ц). На мітингах колгоспників Дніпропетровщини селяни брали на себе зобов'язання достроково виконати план хлібоздачі й надіслати до «фонду Червоної армії» сотні тонн зерна. А колгоспники Тучинського та Клеванського районів Рівненщини зустріли цей день завершенням річного плану хлібоздачі⁶⁶.

Як бачимо, керівництво країни та республіки використовувало військово-політичні здобутки й перемоги з метою власної легітимізації, задля ідеологічної уніфікації, мобілізації суспільства на вирішення складних соціально-економічних проблем, що накопичувалися впродовж війни.

Відзначення пам'ятної дати в Україні

Із проголошенням незалежності України відзначення «визволення» мало чим відрізнялося від офіційних заходів останніх десятиліть існування СРСР. Проте слід указати на одну суттєву відмінність, що стосується конкретної дати. Якщо в повоєнні часи в УРСР День визволення від «фашистських загарбників» за встановленою традицією відзначали 14 жовтня (у 1944 р. цього дня відбулося врочисте засідання партійних, радянських і громадських організацій Києва, присвячене звільненню республіки від «німецько-фашистських військ», де з доповіддю виступив голова РНК УРСР М.Хрущов)⁶⁷, то в перші роки становлення незалежної держави вшанування цієї події відбувалося 8 жовтня – у день вигнання ворога з останнього населеного пункту республіки в кордонах 1941 р. (с. Лавочне Дрогобицької, тепер Львівської, області)⁶⁸. Так, президент України Л.Кравчук 22 березня 1993 р. видав указ «Про всенародне відзначення 50-річчя визволення України від фашистських загарбників», у пункті 1 якого зазначалося: «Відзначити 50-річчя визволення України від фашистських загарбників як всенародне свято 8 жовтня 1994 р.»⁶⁹.

Офіційно День визволення України від «фашистських загарбників» було встановлено президентським указом №836/2009 від 20 жовтня 2009 р. Текст його лаконічний: «З метою всенародного відзначення визволення України від фашистських загарбників, вшанування героїчного подвигу

⁶⁶ Там само. – Спр.784. – Арк.18–21.

⁶⁷ Мельник І. «День визволення України» [Електронний ресурс]: <https://zbruc.eu/node/28540>

⁶⁸ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.istpravda.com.ua/short/2014/10/28/145440/>

⁶⁹ Див.: [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/92/93>

і жертвності Українського народу у Другій світовій війні постановляю: установити в Україні День визволення України від фашистських загарбників, який відзначати щорічно 28 жовтня»⁷⁰. Уважається, що саме цим документом день 28 жовтня було визначено як дату «визволення України від фашистських загарбників». Однак про саме таке число на офіційному рівні йшлося ще в 1999 р. Уперше це зафіксовано в указі президента Л.Кучми «Про відзначення 55-ї річниці визволення України від фашистських загарбників» №463/99 від 30 квітня 1999 р. У пункті 1 документа зазначалося: «Відзначати 28 жовтня 1999 р. 55-ту річницю визволення України від фашистських загарбників як всенародне свято»⁷¹. За п'ять років, до наступного ювілею – 60-ї річниці – вийшов ще один президентський указ (№385/2004 від 1 квітня 2004 р.)⁷².

Слід зазначити, що до 2009 р. в Україні цей день щорічно на офіційному рівні не відзначався – тільки ювілеї. Кожні п'ять років виходили відповідні укази президента, постанови Верховної Ради, постанови й розпорядження уряду, якими окреслювався певний комплекс заходів із відзначення події на державному рівні⁷³. Відповідно до визначених у цих документах завдань обласні й місцеві органи влади також затверджували свої плани, котрі зазвичай передбачали здійснення конкретних заходів щодо поліпшення соціально-побутових умов життя ветеранів війни, удів, сімей загиблих вояків; удосконалення медичного, соціального, торговельного, транспортного обслуговування; надання передбачених чинним законодавством пільг; проведення святкових культурно-масових і меморіальних заходів; нагородження учасників бойових дій, громадян України та інших держав, котрі брали участь у визволенні України, орденами, медалями та ін. Також напередодні й у дні пам'ятної дати на громадських і приватних телевізійних каналах демонструвалися документальні, художні фільми про події Другої світової війни, відповідні матеріали з'являлися у ЗМІ та на інтернет-ресурсах.

Об'єктивно оцінюючи зміст означених планів і ступінь їх виконання, можемо дійти висновку, що окрім офіційних церемоній покладання квітів до могил загиблих вояків і військових меморіалів, проведення врочистих нагороджень, святкових концертів, салютів і феєрверків тощо заходи мали декларативний і переважно формальний характер. Насамперед це стосується вирішення соціально-побутових питань ветеранів та інвалідів війни, поліпшення умов життя цієї категорії громадян. Такі питання вирішувалися вибірково, у поодиноких випадках. Більшість заходів здійснювалися «для галочки», аби відзвітуватися перед вищими посадовцями про «виконану роботу» і продемонструвати населенню виявлену «турботу про ветеранів».

⁷⁰ Див.: Урядовий кур'єр. – 2009. – 23 жовтня (№196). Див. також: [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/836/2009>

⁷¹ Див.: [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463/99?lang=uk>

⁷² Див.: [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/385/2004?lang=uk>

⁷³ Див., напр.: [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/598-15>; [Електронний ресурс]: <https://www.kmu.gov.ua/npas/179230797>; [Електронний ресурс]: <https://www.kmu.gov.ua/npas/179230598>; [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/598-15>

«Усенародного» характеру ці комеморативні акції не мали. День визволення України не входив до категорії пріоритетних свят та ніколи не досягав рівня «Дня Перемоги» як у суспільному сприйнятті, так і в масштабах мнемонічних практик. Саме день 9 травня в українському суспільстві (попри те, що зміст, який вкладався в нього офіціозом, і практика відзначення насправді не були об'єднувальним чинником, а фактично розколювали соціум⁷⁴), за радянською традицією, мав певний «сакральний» сенс, посідаючи одне з провідних місць у «пантеоні» державних свят України. З іншого боку, відзначення 28 жовтня не викликало таких затятих суперечок, як 9 травня.

Слід звернути увагу й на те, що поряд із відзначенням Дня визволення України було видано низку подібних документів стосовно відповідних ювілейних дат окремих міст, областей. За розпорядженням уряду та Національного банку України карбувалися ювілейні монети, виготовлялися пам'ятні знаки тощо.

Додамо, що крім Дня Перемоги та Дня визволення України у шереху загальнонаціональних пам'ятних дат, пов'язаних із періодом Другої світової війни, починаючи від 2001 р. щорічно 22 червня відзначається День скорботи і вшанування пам'яті жертв війни. Про це йдеться в указі президента України №1245/2000 від 17 листопада 2000 р.⁷⁵ Дата 22 червня 1941 р. трагічна не лише для українського, а й для багатьох інших народів світу. Однак дедалі більше громадян нашої країни чітко усвідомлюють, що та війна для українців розпочалася не нападом Німеччини на СРСР, а значно раніше – із початком Другої світової, яку розв'язали два тоталітарних режими: нацистської Німеччини та комуністичного СРСР.

Суттєві зрушення у відзначенні суспільно значущих пам'ятних дат, що стосуються періоду Другої світової війни, і в політиці пам'яті взагалі відбулися після 2014 р. Це було пов'язано як з об'єктивним процесом суспільного переосмислення історії України й українського народу, її ключових подій на основі результатів досліджень вітчизняних істориків, так і безпосередньо як наслідок Євромайдану, як реакція на російську агресію та «гібридну війну» проти України, і загалом як результат протистояння в усіх сферах взаємовідносин із Росією. Починаючи з 2014 р. відбуваються кардинальні зміни в офіційних і суспільних поглядах на події 1939–1945 рр. та на політику пам'яті про Другу світову війну. Зокрема відбувається уточнення понять, про що вже йшлося вище у цій статті. Так, поняття «визволення від фашистських загарбників» замінюється іншим – «вигнання нацистських окупантів з України»⁷⁶.

За останні роки було підготовлено та видано низку державних документів, які відбивають концептуальні зміни у сприйнятті визначних подій

⁷⁴ Див. докл.: *Пилявець Р.* Війна, національна пам'ять та позиція історика // *Воєнна історія.* – 2011. – №3. – С.5–10.

⁷⁵ Див.: [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1245%2F2000>

⁷⁶ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.istpravda.com.ua/short/2014/10/28/145440/>; [Електронний ресурс]: <http://www.memory.gov.ua/news/metodichni-materiali-ukrainskogo-institutu-natsionalnoi-pam-yati-do-70-i-richnitsi-vignannya-na>

минулого та практики їх відзначення. Серед них указ президента України №169/2015 від 24 березня 2015 р. «Про заходи з відзначення у 2015 р. 70-ї річниці Перемоги над нацизмом у Європі та 70-ї річниці завершення Другої світової війни», було встановлено День пам'яті та примирення, який відзначається щороку 8 травня⁷⁷. Один із напрямів, визначених цим документом, полягає у сприянні «процесам консолідації суспільства, налагодження громадянського взаєморозуміння і примирення у питаннях національної історії, донесення до широкої громадськості, зокрема шляхом створення медійних проектів, інформації про звитяги Українського народу у визвольній боротьбі, його визначний внесок у перемогу Антигітлерівської коаліції»⁷⁸.

Українським важливим з огляду на відзначення пам'ятних дат, пов'язаних із Другою світовою війною, ушанування її ветеранів стало ухвалення значущих поправок до закону «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»⁷⁹, який було доповнено низкою положень, зокрема щодо питання, кого вважати ветеранами війни й учасниками бойових дій. Останніми визнано також велику категорію людей, які брали участь у національно-визвольному русі в Україні «у складі Української повстанської армії, Української повстанчої армії отамана Тараса Боровця (Бульби) “Поліська Січ”, Української народної революційної армії (УНРА), Організації народної оборони “Карпатська Січ”, Української військової організації (ВВО), збройних підрозділів Організації українських націоналістів» – усіх їх визнано борцями за незалежність України у ХХ ст.⁸⁰

Пріоритетними у відзначенні річниці вигнання нацистів з України в умовах сьогодення є заходи з ушанування пам'яті загиблих і піклування про живих ветеранів війни. Пам'ятаючи про всіх українців, які віддали життя, б'ючись проти нацистських окупантів у лавах Червоної армії, радянських партизанів та підпільників або Української повстанської армії, громадяни покладають квіти до пам'ятників, здійснюють інші традиційні меморіальні заходи. Також ушановують живих ветеранів війни, котрих із кожним роком залишається дедалі менше...

Останніми роками в Україні відходять від практики помпезного відзначення пам'ятних дат – із військовими парадами, урочистими зібраннями та святковими салютами. Більше уваги приділяється вшануванню пам'яті про загиблих, меморіальним і просвітницьким заходам. В українському суспільстві відбуваються істотні зрушення як у переосмисленні сутності та змісту історичних явищ, подій минулого, їх суспільного усвідомлення і сприйняття, так і в комеморативних практиках. Окремі старі церемонії відзначення тих чи інших подій історії відкидаються, а на заміну їм закладаються нові. Україна поступово позбувається радянських традицій у відзначенні свят та пам'ятних дат і дедалі більше наближається до загальноєвропейських

⁷⁷ Див.: [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/169/2015>

⁷⁸ Див.: Там само.

⁷⁹ Див.: [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12/print>

⁸⁰ Див.: Там само.

культурних традицій та стандартів. Великою мірою це стосується й відзначення важливої для нашого суспільства події 1944 р., яку тепер називають вигнанням нацистських окупантів з України. І результатом таких зрушень, на нашу думку, стало зростаюче усвідомлення в українському суспільстві важливої істини: збереження пам'яті про тих, хто брав участь у тій жахливій війні, тих, хто став її жертвою, – це не лише справа держави та суспільства загалом, а й обов'язок кожного громадянина нашої країни.

REFERENCES

1. Bezrodnyi, Ye.F. (2005). *Skhidno-Karpatska nastupalna operatsyia 1944 roku. Ukraina v polumi viiny: 1941–1945*. Kyiv: Ukraina. [in Ukrainian].
2. Grechko, A.A. (1972). *Cherez Karpaty*. Moskva: Voenizdat. [in Russian].
3. Grylev, A.N., Morozov, V.P., Ryzhakov, D.F., & Gurkin, V.V. (1965). *Za osvobozhdenie Chekhoslovakii*. Moskva: Voenizdat. [in Russian].
4. Gryleva, A.N. (Ed.). (1968). *Sbornik dokumentov Verkhovnogo Glavnokomandovaniya za period Velikoj Otechestvennoj vojny*. (Vol.IV: Yanvar 1944 goda – avgust 1945 goda, p.171). Moskva: Voenizdat. [in Russian].
5. Gurkin, V.V. (1998). Strategicheskie i frontovye operatsii Krasnoj Armii. *Voenno-istoricheskij zhurnal*, 2, 12–25. [in Russian].
6. Herasymov, I.O., Mukovskiy, I.T., Panchenko, P.P. & Vyshnevskiy, R.H. (Ed.). (2000). *Bezsmertia: Knyha Pamiati Ukrainy 1941–1945*. Kyiv: Poshukovo-vydavnyche ahentstvo «Knyha Pamiati Ukrainy». [in Ukrainian].
7. Konev, I.S. (1987). *Zapiski komanduyushchego frontom: 1943–1945*. Moskva: Voenizdat. [in Russian].
8. Krivosheev, G.F., Andronnikov, V.M., Burikov, P.D., & Gurkin, V.V. (Ed.). (2009). *Velikaya Otechestvennaya bez grifa sekretnosti: Kniga poter: Novejshee spravochnoe izdanie*. Moskva: Veche. [in Russian].
9. Melnyk, I. «Den vyzvolennia Ukrainy». Retrieved from <https://zbruc.eu/node/28540> [in Ukrainian].
10. Moskalenko, K.S. (1972). *Na yugo-zapadnom naprulenii*. Moskva: Nauka. [in Russian].
11. Platonova, S.P. (Ed.). (1958). *Operatsii Sovetskikh Vooruzhennykh Sil v Velikoj Otechestvennoj vojne, 1941–1945: V 4 tomakh*. (Vol.3, pp.592–594). Moskva: Voenizdat. [in Russian].
12. Pyliavets, R. (2011). Viina, natsionalna pamiat ta pozytsiia istoryka. *Voienna istoriia*, 3, 5–10. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vist_2011_3_3 [in Ukrainian].
13. Riepin, I.V. (2007). *Skhidno-Karpatska operatsiia ta pryednannia Zakarpattia do SRSR (veresen 1944 r. – cherven 1945 r.): Extended abstract of Candidate's thesis*. Lviv. [in Ukrainian].
14. Semiryaga, M.I. [etc.]. (Ed.). (1978). *Istoriya Vtoroj mirovoj vojny 1939–1945 gg.: V 12 t.* (Vol.9: Osvobozhdenie territorii SSR i Evropejskikh stran. Vojna na Tikhom okeane i v Azii). Moskva: Voenizdat. [in Russian].
15. Shtemenko, S.M. (1974). *Generalnyj shtab v gody vojny: V dvukh knigakh*. Kn.2. Moskva: Voenizdat. [in Russian].
16. Svoboda, L. (1984). *Ot Buzuluka do Pragi: Vospominaniya: per. s cheshsk* (S.I.Grachyova, F.P.Petrova, Trans.). (5th ed.). Moskva: Voenizdat. [in Russian].

VALERII HRYTSIUK

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
Leading Research Fellow,
Military History Research Center,
I. Cherniakhovskyi National University of Defence of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), skifwo@email.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9877-1900>

OLEKSANDR LYSENKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head of the Department of History of Ukraine During World War II,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), ukr2www@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4003-6433>

ROSTYSLAV PYLIAVETS

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
Docent of the Department of History of War and Military Arts,
I. Cherniakhovskyi National University of Defence of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), rost0404kyiv@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2641-053X>

THE CARPATHIAN AUTUMN ECHOES OF 1944: MILITARY-POLITICAL EVENTS IN UKRAINE AND HISTORICAL MEMORY

Abstract. *The reader is offered a new version of the German-Soviet armed confrontation in Western Ukraine and a reflection of current events in Soviet and contemporary memory politics. The purpose of the study is to analyze in depth the sources and literature on the outlined topics, to critique outdated concepts of hostilities in the autumn of 1944 in Ukraine and to form a new perspective on them; outline of a scientifically correct terminological apparatus in this thematic niche; to find out the peculiarities of the approaches of the leadership of the UkrSSR and the modern domestic political party to the memorialization of these events. The methodological basis is an interdisciplinary toolkit for the analysis of complex socio-political and military phenomena, a combination of methods of "memory studies", comparative techniques, methods of military, political science, and historical studies. The scientific novelty is provided by the presentation of an updated version of the final battles of the Red Army and the Wehrmacht in Western Ukraine, as well as the first attempt in the national historiography to compare commemorative practices of the Soviet era and modern Ukraine. Conclusions based on archival and historiographical sources summarize the study of the multidimensional problem. It is established that in modern philological discourse the concepts of "liberation", "liberation" and "exile" are semantically related and can be used in the semantic context of "expulsion of German troops and their allies from Ukraine". It was proved that the seizure of the Soviet troops by the Carpathian Mountains and Transcarpathia in September – October 1944 was accomplished as a result of several operations by front groups – the 1st, 2nd, and 4th Ukrainian. Overcoming the Eastern Carpathians gave the Red Army the prospect of expelling German troops from Czechoslovakia and entering Germany. It is revealed that Soviet official historical policy favored glorification ceremonies – military meetings, ceremonial gatherings, holiday salutes. Instead, in modern Ukraine, new mnemonic practices related to honoring war victims, educational measures and actions devoid of excessive ideologization are being approved..*

Keywords: *World War II, Wehrmacht, Red Army, "liberation", "expulsion" of Hitler's troops from Ukraine, memory policy.*